

Távolsági beszélgetések

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

(London)

— Németh László egyik régebbi, 1943-ban adott nyilatkozatában mondotta: „Nem szeretek pergőtűzekben ágyú lenni. Semmire sem vagyok hiúbb, mint a véleményeimre. Az, hogy tíz vagy húsz év múlva igazat adjanak nekem, fontosabb, mint hogy behegedt sérelmeket megtoroljak.” Vajon ezek a Németh László-i szavak a te írói-erkölcsi magatartásodra is érvényesíthetők? Tekintetjük-e írói tevékenységed külső mércejének, a dolgok egyfajta megközelítésének?

— Nincs, ami behegedjen, mert nincsenek makacs külső sérüléseim; nem kaptam súlyos sebeket másoktól, nincs mit megtorolnom. Magunkon ejtett sebeink viszont soha nem gyógyulnak be végleg, mert újra meg újra feltépjük. Mi-e vagy a démonunk? ahogy Goethe gondolta. Egyre megy; ilyenfajta fájdalom a megszállott alkotói kényszer mélyforrásai: burkolt áldás. Hajnali órákon párnám körül keringenek önpusztításra csábító, fekete gondolatok hollói, egész csapat. Ezeket is én költöm ki mérges tojásukból, nem más uszítja rám, közeli vagy távoli ellenség. Németh László csakugyan többször állt pergőtűzben, gyanútlanul néha maga hívta ki maga ellen, engem, már amennyire vissza tudok emlékezni, csak elég szórványosan lőttek s a golyók fennakadtak erdélyi medvebőrömn.

— Harsányi Zsolt annak idején így jellemezte Németh Lászlót: „Modern Antonius, élő bronzszobor a vatikáni múzeumból — reformáció előtt”. Ma sokan tartanak téged Németh László szellemi-lelki rokonának, a nagy esszéíró nemzedék — Szerb Antal, Halász Gábor, Rónay György, Németh László — utolsó tagjának; novelláidat viszont a vaskos realitás és a szürrealisztikus átmodás

különös ötvözete jellemzi, amelyre példát aligha találunk a magyar irodalomban.

— Harsányi Zsolt egykori hasonlata nem éppen meggyőző. Németh László képlékeny, roppant érzékenysége összeférhetetlen a bronz képzetével, hiszen a sérülékenység megtestesülése volt, a lányos képű hitvalló hadakozó pedig végzettszerűn el volt kötelezve a XVI. századi magyar Reformációnak. Kétkedem szellemi és lelki rokonságunkban, ő apostoli alkat, én erasmusi; nagy különbség anélkül, hogy szöges ellentét lenne.

Csakugyan az „esszéíró nemzedék”-hez tartoztam, bár a *nemzedék* szótól idegenkedem, agyoncsépeleték, összetéve pedig, így: esszéíró nemzedék, mondva-csinált kategória. A kérdésben példaként felsoroltakat kiegészíteném Gyergyai Albert, Hevesi András, Illés Endre nevével. Vas István, Kolozsvári Grandpierre Emil, Rónay György, Lengyel Balázs kiválóbbnál kiválóbb tanulmányírók a szó hagyományos értelmében, mondhatnám: szomszédos baráti szellemtartomány urai. Két ízben is volt műfajtisztázó beszélgetésem az esszéiről, egyszer Siklós Istvánnal, egyszer meg Kabdebó Tamással, mindkettő Angliában él. Megegyedtünk, hogy itt, Angliában és az Egyesült Államokban, ahonnan valamikor a műfaj nemzetközi mintául szolgáló remekei származtak, most szunnyad a több száz egyetemen uralkodó szakbarbárok önhittén féltékeny terrorja miatt. „A leányzó alszik, de nem halt meg”, mondtam végezetül a dialógusok során, kissé tétova reménnyel. Magyarországon sem halt ki, de a középnemzedék, például Sükösd Mihály vagy Száraz György valami mást ír, bár hasonlót; Moldova György és Kunszabó Ferenc meg szociográfiai riportot, talán azért, mert ránk

még döntő volt a szellemtörténet hatása az első világháború után, amikor kiforrt a személyes hangú, elegáns forma, őket viszont kényszerű okokból alig lebbentette meg. Már akit.

Mégse aggasszon túlságosan a műfaj jövője. Nemes Nagy Ágnestől újabb verseket várnak: mintázzon sötét fényű, tömör érc szobrocskákat. Ehelyett megjelent a *64 hattyú*, rövid könyv, remek könyv, újfajta gyöngyszemek a magyar esszéírásban. Ottlik Gézától regényt követelnek, az *Iskola a határon* folytatását, de ha új műve: *Próza* tapogatózás egy esszékötet rejtett bogozású szövése felé, akkor mit se vethetünk a másfelé elhalandozó regényíró szemére. Bátorító az utánpótlás a nyugati magyar irodalomban is; Czigány Lóránt szoros kötetű, ízes, átlátszó stílusú megnevesíti enciklopédikus szaktudását, s az önmagát fanyar gúnnyal néha „barokk mandarin”-nak nevező, párizsi Sipos Gyula (Albert Pál néven is ír), alighanem marsallbotunk örököse. Miért tagadnám, szemforgató, együgyű szerénykedés lenne, hogy negyedszázad óta írt számtalan esszém javának hazai kiadása ott-hon valószínűleg vérfrissítően hatna. Egyelőre öröm volt az is, hogy a *Dickens Naplót* folytatólag közölte a Nagyvilág. Nyugtalanít viszont, hogy Erdélyben kezd elburjázni valami körmönfont, rabbinisztikus s idegen szavak alatt fuldokló bölcséleti próza, amely tengerentúli akadémikus boncok nyakatekerésén is túltesz.

Elbeszéléseim viszont csakugyan merőben mások, mint az esszék; mulatnom kell, mennyire elcsodálkoznak a gyanútlan olvasók, akik esszéimhez szokva váratlanul tökéletesen különböző, új íróval, sőt emberrel találkoznak a később fölfedezett novellákban. Hogyan? hát fegyvelmezett racionalistánk, a következetes (s valószínűleg jégszívű) észlely szertelen indulatokra, gyöngéd ellágyulásra, lírikus hangvételre, értelemmel alig követhető álombeli kalandozásokra is képes? A *Vigilia* jellemzését csekély módosítással szívesen vállalom, mert találó. Én úgy mondanám, hogy az elbeszélések: *tündéri* realizmus és valóságként mélyen átélt szürrealizmus ötvözei és csakugyan különböznek a hazai művektől, de már kevésbé attól, amit magyar pályatársaim, nálam fiatalabbak, Nyugaton írnak, Karátson Endre, Ferdinandy György, anélkül, hogy szó lenne bármilyen kölcsönhatásról. Húszas éveimben, szóval a kezdet kezdetén jócskán befolyásoltak olyan mohón fogyasz-

tott angol és francia írók, nálam tízezeröt-húsz évvel idősebbek, egy-két spanyol is, akiket Szerb Antal szellemesen neofrivoloknak hívott. Színük azóta kifakult, szorított és szétrepedt a kölcsönruhájuk. Pályám második felében, függetlenségemet megőrizve, művelői közé vonzott korunk — szerintem — legnagyobb irodalmi forradalma, az a Szürrealizmus, amely a múlt század látnoki s mélylélektani Romantikájának dagályos retorikájától s ömlengő szentimentalizmusától megszabadulva csak rendkívül érzékeny, extra-szenzórikus elemeit örökölte.

— *Portréd ma úgy él bennünk, mint az utolsó magyar polihisztoré, aki vagy a magányos, világon kívül rekedt tudós kísérletező, vagy egy embereken s világon felülemelkedő modern karthauzi szerepét vállalta. Gazdag tapasztalataiból, életed örömeiből és keserveiből mit szeretnél átadni az ifjúságnak? Mik azok a tanítások és felismerések, amelyek egy küzdelmes, hol bölcs, hol meggondolatlan, hol kalandozó, hol drámaian statikus élet figyelmeztetései, útmutatásai lehetnek?*

— Polihisztor lennék? Aligha. Kihalt a fajtájuk. Csak a történelem sűrűjének néhány részét jártam be, szakmai óvatosság, de szakmai önhietség nélkül is, egy író átélő képességével. Érték a művelődéstörténet, gazdaság-, művészet-, irodalom-, építészet-, zenetörténet elég sok fejezetéhez s még ma is fantasztikusan jó a memóriám, ami csak kisrészt az önfegyvelmezés érdeme, nagyrészt születési adomány, kegyelmi állapot, nem tehetünk róla. Természettudományi ismeretem siralmasan kezdetleges, az orvoskارت azért hagytam ott egyévi diákoskodás után, mert visszariasztott két elméleti bevezetője, a fizika és vegytan. De a további jellemrajzod egyenesen meghat, nemcsak azért, mert kitüntető, hanem igaz is. Valóban szinte minden írásom újrakezdés, *kísérlet*, mintha Montaigne intim nagy szelleme lengene körül (talán teszi is?), s bár hosszú életemben mindössze pár éven át maradtam áldásos hatású női élettársak nélkül, föltétlenül meghúzódik bennem egy néma karthauzi; páros életem — a másik fél önzetlen egyetértésével — tulajdonképpen cellaélet volt, ha rengeteget forogtam is a világban: New Yorktól Jeruzsálemig sok-sok város a jó ismerősöm, néhány majdnem az otthonom.

De miféle tapasztalatokat, milyen tanítást adhatnék át egy kalandosan változatos, viharvert, vagyontalan, viszont sohase könnyelmű, sőt diplomatikusan megfontolt élet alkonyán? Nincs-e rosszul rejthető, fontoskodó hiúság az efféle atyai igényben? Mindig elfog a csendes zavar, ha utólag ez vagy az, egy-egy ember utólag igazat ad elősejtlemnek, jóslásomnak, habozó tanácsomnak, pedig többször megtették. Mindenki egyedül hal meg, mindenkinek egyedül kell győtrődnie sorsának alakításán is, akár Isten elé vetve, ha hívó, akár az úrbe vetve, ha hitetlen. *Egy* azonban bizonyos. Minden mű, a tökéletesen zártnak és kereknek látszó is bizony csónka a halál percében: önkínzó szemrehányások tüzes rostélya, csak az Idő fejezi be a kétségbeejtő torzót, kerekíti ki egészsé, néha műremekké. Ehhez azonban már vajmi kevés köze van a teremtőjének, ő por és hamu s az utódok gátlástalan szabadsággal, sőt! önkény-nyel olyan és annyi „tanítást, felismerést, figyelmeztetést, útmutatást” vonnak le — hogy a szavaiddal éljek —, ami hitük szerint hasznosan szolgálja őket egyébként szintén fájdalmas családokkal végződő, csónka pályájukon. Önmagunkra a szabadság majdnem mindig tragikus, mert korlátozott, de halandóságunk földi határain belül megváltássá lényegülhet át az utódok feloldozó tudatában.

— Többször hangsúlyoztad: „Református vagyok. Az eleve elrendeltetésnek nagy szerepe volt az én írói elrendeltetésemben. Már a »bűjdöső leveleim«-ben (Levelek a száműzetésből) és első hosszabb elbeszéléseimtől kezdve (Egy gondolat bánt engemet..., Az idegen) vérző vagy nevető fantomokról szóltam. Mintha előre éreztem volna sorsomat.” — Mi a véleményed akkor a megbocsátásról? Képes-e az ember, erejét felmérve, indulataitól elidegenedve, rossz beidegződéseitől megszabadulva — őszintén megbocsátani? Választhatja-e életének egy későbbi szakaszán a teljes megbékélést önmagával, a világgal, az emberekkel, ellenfeleit pedig útitársául?

— Kísérteties, hogy az 1930-as évek biztosnak hitt kenyérkereső fedezékében

s egy családi otthon falai közt, mintegy felsőbb sugallatra többször írtam megrendült átéléssel a számkivettetésről.* *Elképzelt* légköre olyan volt papíron, mintha már valóságosan kipróbáltam volna azt a harmincegy esztendő, amit idegenben róttam le. Ebben az állapotban hasonmásköre vérző fantomja hajlathatott vállam fölé az írásnál, mintha előre diktálta volna — egy korábbi dolgomat idézve —, ami bent van az Úristen előttem ismeretlen tervében. Tervet teljesítettem, előbb gyanútlanul, jóslatos írásaimban Budapesten, aztán megtestileg a nagyvilágban.

De nem látom tisztán, mi szerepe lehet ennek a megbocsátásban? Hiszen nem mások úztek el, én úztem el magamat, paradox módon *szabad akarattal az eleve elrendeltetés hatalmában*, és „szabadon se voltam szabad”, hogy csekély változtatással Babits egyik csodálatos versét idézzem. Annyit mégis mondhatok, hogy belső tusakodás nélkül, elég könnyen és hamar megbocsátok az ellenem vétkezőknek, bár bűnömül felróható, hogy olykor némi megvetéssel, sokkal nehezebben vagy soha azoknak, akik hazám és szeretteim ellen megfontoltan vétettek. Teljes megbékélésre magammal, az emberekkel s a világgal — ezzel a világgal! — nem vagyok képes, mert életutamon az értünk szenvedő Krisztus mellett a haragosan korbácsoló Krisztus is kísér. Ne feledjük el, hogy ő: Világbíró és nem pietista lelkes vagy szabadelvű anglikán esperes. Ellenfeleimet pedig nem fogadom el útitársul, de készen állok civilizált vitára, mert belátom, hogy a történelemben sokkal több volt a körülfalazott rögeszme, mint a nyitott, tiszta eszme s öncsalón ellenfeleim is, én is azonos erejű hittel cselekszünk különböző intellektuális naprendszerekben. Időnként rabul ejtenek minket divatos szavak, hadd éljek egy ilyennel: pluralista vagyok, nem monopolista.

— *Írásaidban gyakran emlegetted, hogy — bár nem vagy híve tételes vallásoknak, még kevésbé a bigott vallásgyakorlatnak — a vallást fontosnak tartod, elválaszthatatlannak az ember tudatosan vállalt erkölcsiségétől. Felvetődik azonban a kérdés: vajon elválasztható-e a vallás gyakorlata a vallás filo-*

* Apai örökség (1937), Levelek a száműzetésből (1937).

zófiájától? A keresztény embereszmény az evangéliumtól és a századokon át kialakult-kialakított keresztény egyházi hagyománytól? Ha az ember kötődése vallása tételeihez erkölcsi magatartásának forrása is, az egyházat pedig a szakrális törvények legális letéteményesének tekinti?

— Szavak pontos értelmének beideg-zett tiszteletével magamat istenhívőnek szoktam nevezni, mert csupán az mondhatja magáról, hogy keresztény vagy keresztényen, aki hisz a katekizmusban és elfogadja egyházának tanításait. Egy hitrendszer nem lehet felvezetni erkölcsi kalauzzá, kenetteljesen biztatva az emberi fenevadakat, hogy „szeressük egymást, gyerekek”. A keresztény embereszmény szétválaszthatatlan az Újszövetségtől, amely viszont nem fokozható le morálbölcseletté. Erkölcsi magatartásunkat gyakran kizárólag nemes világi hagyományok: betyárbecsület, civil bátorság, önfeláldozó barátság íratlan törvényei szabják meg s ezeket ismerik a vademberek is. A hit több és más s az erkölcsös élet csak egyik fontos, de alárendelt része. Olyan valaki állítja ezt, aki bár anyai ágon papcsalád ivadéka s istenhívő, tisztességből mégse nevezi magát kereszténynek, mert nem ért egyet minden hittétellel. Amde nyomtatékkal hozzátésem, hogy a teológia és a vallástörténet mindig vívódó gondolkodásra bírt, szüntelenül érdekel s évtizedekig gyűjtöttem a vonatkozó irodalmat, még egy szerény papnevelő intézetnek se válna szegényére könyvtáramnak ez a része. Ugyanakkor érthetetlen módon untat a filozófia, csak Schopenhauert és Nietzschét olvastam élvezettel, márpedig ők büntető sarokba vannak parancsolva, térdepelni, mert szakmabeliek szerint szépírók és költők filozófusai a haszontalanok, sőt!, maguk is csak szépírók s költők.

Hadd említsem meg, hogy Istentől soha nem kértem semmit; ami temérdek jó és ami temérdek baj ért, azt neki tulajdonítom, a jót ingyen kegyelemként, mert nem lehet megszolgálni; a baj ellen sohase zúgolódtam s nem tettem magam előtt neveltségessé magamat afféle gyermeteg kifakadással, hogy ezt vagy azt a csapást igazán nem érdemeltem meg! Honnan tudhatnám! Életem végső vallási summáját már Ady tökéletesen megfogalmazta, én csak utána mondom:

Ki akarta, hogy ne akarjak,
S mint csenevész, őszi fű-sarjak
Feküdjek kaszája elé
S így szóljak: rendben van, Uristen.

— Többször választottál vallásos hő-söket írásaid szereplőikül, témaként sok-szor nyúltál az evangéliumhoz, a krisztusi korhoz. A hősök mindig hitük nyelvében szólnak, hitük problémáit feszegetik, saját történelmük és koruk nehézségeit is vállalva ugyanakkor. A tökéletes megoldáshoz azonban sohasem jutnak el. Mi lehet a végeredmény? A vallások megújítása, visszatérés az ősi alapokhoz, vagy mindenfajta emberi és transzcendens hit ébresztése, élesítése és együttélése egy nagy kölcsönösségben és egyetemességben?

— Esszéimben, elbeszéléseimben olykor-olykor csakugyan megjelennek a hit nagy vagy névtelen alakjai, Krisztuskori hangjátékaimban pedig — van egy jó tuca! — szerepelnek rendtartó, tehát végszükségben öldöklő rómaiak, szilárd és ingatag őskeresztények, aztán meg zsidók, ők vagy nagyméltóságú, gyáva társutasok vagy ellenkező végtelen ön- és néprombolásig elszánt fanatikusok, a még név nélküli nacionalizmus elrémítő hősei.

Kálvinista létemre újból és újból eltűnődöm a szenteken, akik közé a római katolikus egyház, évezredes lelki belátással, még szülőgyilkost is besorolt. Úgy vélem, azért lehetnek Róma tanítása szerint az élők hathatós közbenjárói, mert volt ugyan a seregükben patyolatéletű, jámbor és naiv bárány is, de nagyobbik részüket éppen esendőségük vezette rá a bűn beható ismeretére s erejére. Különösen két angolnak a figurája és sorsa izgatott több, mint húsz éven át, két Tamásé. Az egyik Becket Tamás, Európa-szerte a középkor páratlanul népszerű szentje, róla keresztelték el az esztergomi Tamás-hegyet is. Valószínűleg engedett annak a kísértésnek, a legveszélyesebbnek, amit elhárít ugyan magától T. S. Eliot *Gyilkosság a katedrálisban* című gyönyörű verses játéká szerint, de vajon csakugyan elűzte? Nem volt-e Róma fékező intelmei ellenére rómaibb a Vatikánál,

kiprovokálva a világraszóló vértanúságot? S az a tilos vágy vértanúságra nem függött-e össze tudtán kívül, mélylélektanilag az erőszakos halálába közvetett bűnrészesként belejátszó II. Henrik király s a közte szövődött ifjúkori, szekuláris viszonytal, mulatós cimborasággal és nyugtalanítóban forró, kölcsönös vonzalmukkal? Morus kancellár, a másik szent Tamás, a teológiában is fényesen felkészült humanista, meggyőző keresztény alázattól elterelve már valóban elkövetett minden tőle telhetőt, hogy ne legyen vértanú. Igen ám, de korábban, az ország főbírájaként jóváhagyta néhány protestáns hitterjesztő — az ő fel fogása szerint: eretnek — megégetését az államrend állítólagos védelmében és semmi jele, hogy e halálos ítéletek miatt valaha csak egyetlen rossz órája vagy álmatlan éjszakája lett volna.

Tökéletes vallási megoldás nincs a világi történelemben, légiónyi szent és vértanú segítségével sem. Persze tökéletességre áhítva koronként a vallások alapjukig megújulnak s ha hihetünk a területileg nagyon szétszórt sejtmozgalmak jeleinek, most is ez történik, színes népek közt alighanem mélyrehatóbban, mint fehérek közt s erre bizony végül a fehérek fizethetnek rá. De az egyetemességnek vannak határai, s abban már nem hiszek, hogy megújulásukért a fővilágvallások áttörnek dogmatikai sáncaikon és összeolvadnak. Az öikuménia a kereszténység belső ügye.

— *Nézeteid néhol abban is hasonlítanak a Németh Lászlóéihoz, hogy osztálytalan társadalmat csak mint értelmiségi társadalmat képzelsz el. „A testvériséget a magasan nivellált, egymás foglalkozását megbecsülő emberek társadalmában” látod megvalósíthatónak. A kérdés megint önként kívánkozik: vajon a nagyobb tudás, a szüntelen szellemi tökéletesedés jobbá, erkölcsösebbé teszi-e az embert? Nem következhet be inkább az, hogy az egyik ember éppen a nagyobb tudás birtokában fogja uralmát tökéletesíteni a másikon? Ha az ember mércéje az ember, lehetséges-e abszolút jóságra, tisztességre, szeretetre törekednie?*

— Nagy tisztelettel Németh László emléke iránt, nem osztozom elitista hitében a „magasan nivellált, osztálytalan” társadalomról. Ebben az utopisztikus látomásban a lángeszű író és reformer sohasem szabadult meg a kismagyar fókuszától. Vagyok olyan jó magyar és közép-európai, hogy közös érdekből, habozva s hitetlenkedve ugyan, de hinni próbáljak magasztos embernevelő becsvágyában a haza vagy — szerencsével — egy dunai konfederáció határáig. Gondolt-e azonban Argentínára, Bolíviára, Brazíliára, a nyugat-indiai szigetekre, Indonéziára, Vietnámra, Kambodzsára, Indiára, Pakisztánra, Szíriára, Irakra, Iránra, Etiópiára, Líbiára, Zimbabwéra, Namíbiára, Ugandára... Folytassam? Osztálytalan értelmiségi társadalom, magasan nivellált testvériség, a munkamorál kölcsönös megbecsülése! Uramisten, miért nem mindjárt a Grál-kehely csodálatos föllelése Glastonbury apátsági romjaiban? Talán könnyebb feladat, mint Németh László álma egy fehér cellában a minőség forradalmáról. Sok országot bejártam, de a fiam úgyszólván az egész földgömböt, Ázsiát többször; higgadt, megbízható magántudósítóm. Én egyelőre beélném, ha mini-diktátorok írástudatlan hóhérai s a tömegmészárlás inyeneci nem kaszálnának halomra szegényparasztoikat templomlépcsőkön és abba hagynák a fajirtásokat, árkok, patakmedrek, mocsarak feltöltését hullákkal, amit egy bős oragután is elborzadva les falombok védő sűrűjéből. Bár úgy lenne, hogy egy csendesebb század, a huszonegyedik vagy huszonkettedik Németh Lászlónak adna igazat! Ha még lesz ember a földön.

A kérdés második felére határozott tagadással felelek. Arra, hogy szellemi tökéletesedés által egyik ember éppen a nagyobb tudás birtokában fogja uralmát tökéletesíteni, azaz fokozni másokon, a csekélyebb agyvelejűek fölött. Igen, igen, science-fiction regényekben, filmekben egy glóbuszrobbantó, örült fizikus. De miért kell arra felkészülni, hogy kimagasló értelmek, végzettségűn visszaélve nagy eszközzel az alacsonyabb értelműek fölé kerekednek? Csak azért, mert Julius Caesar, Dzsingisz kán, Napóleon kimagaslott az eszével is? Valóban megtörtént, de nem törvényszerű s a Sátánnak

kellene uralkodnia a földön, hogy azzá legyen. Embertársaik sok milliós tömegét rövid s borzalmas időre óriási formátumú zsarnok, a hatalom örültje szokta elnyomni — Heródes az időtlen fajtája — vagy pedig szívós középszerűek együttes monopoluralma, amolyan visszahúzó, szürke terror, amelyben a politikai vezérkar önkiegyesítés által hasonszőrű középszerűekkel pótolja az itt-ott támadó hézagot. Ha évtizedekig eltart az efféle rendszer, általában szelídül is, lazul is s a hatalom véd- és dac-szövetségén kívülálló nagyszűkek még jóra és hasznosra is rábeszélhetik saját hatáskörükben a mindenható középszerűeket. Utóvégre a természetállam is államforma, egy a sokból. Szkeptikusan visszatérve Németh László magas mércéjű, nemes álmára, valamilyen fajta kiegyezés történik ilyenkor a felelősséggel szembenező elit s a felelősségtől fázó, de közrendészetileg erősebb, kispolgáris kollektív uralom között. Persze világpolitikai játszmákban minden újraosztásnál számíthatunk egy sorozaton kívüli, örök érvényű ütőkártyára is, az emberméltóságra. Nem mindig ugrik ki, de ott van a pakliban.

— *Fiatalkori elbeszéléseidet éppúgy jellemezte, befolyásolta a szürrealista látásmód, mint az utóbbi harminc évben született novelláidat. Utolsó elbeszélés-köteted címe, a Vérző fantomok is ezt a különös szellemvilágot idézi. Mondhatjuk ezért, hogy alakjaid olyan „ideál-emberek”, akik legtöbbször valamilyen tételt vagy eszményt testesítenek meg, egy-egy gondolati formulát érvényesítenek?*

— Nyugati magyar író, aki — mint én — első negyvennégy esztendejét cselekvőn a szűkebb erdélyi pátriában s aztán a tágabb magyar hazában töltötte, eleven honi emlékek és kötődések: helyek, helyzetek, alakok, nevek, történelmi hősök fantomjai közt él, szellemi és lelki köldökzsínóron az egyéni sorsába beleszóló, beleártó vérző fantomokkal, olyan állapotban, amely lehet felajzott éberség s lehet a különböző idegen közegekben eligazodó alvajjárás. Persze csak a magam nevében szólhatok, de

bizonyosan áll másokra is. Se nem akartam, se nem tudtam volna olaszokhoz, franciákhoz, angolokhoz hasonlulni, ezzel szemben harmincegy kalandos év után első visszatérésemkor Sopron gótikus házai alatt, Széchenyi István nagyceuki kriptájában s a Kapuvárra vezető, andalító tájon pár óra alatt „vissza-asszimilálódtam” a hazához. Elmentem, és sohase mentem el. Háromnegyed század alatt nem történt velem semmi lényeges változás, egyik gyökerem mélyen Erdélybe (s nem csupán a temetőibe!), a másik Magyarországra fúródik, a harmadik: kúszó gyöker, szertefut Európán, mindig így volt, tehát így élek elbeszéléseim vérző fantomjaival is messzi idegenben. Hogy látásmódomra milyen természetes irányító erőként hat a szürrealizmus, arról szó esett a beszélgetés elején.

De azt már tagadom, hogy alakjaim „ideál-emberek”, Isten óvjon, de hogy azok, nem testesítenek meg sem valamilyen tételt, sem valamilyen eszmét, mind kiszámíthatatlanok. Számos elbeszélésem, s éppen a kedveltjeim, több-rétű és főleg több értelmű. Úgy emlékszem, hogy háromról folyt vita külföldi magyar kulturális körökben; megnyugvásomra a résztvevők ellentmondtak egymásnak az értelmezésnél. Nagyon idegenkedem a *roman à thèse*-től, kilóg belőle az erőszakosan oktató, magabiztos szerző lólába. Novella, regény, hangjáték, színdarab, film, még a mellékfigura se legyen egyikben se szócsó. Látszólag megsemmisítő ellenpéldákkal tudnak visszavágni állításomra: Ibsen drámái, a Háború és béke, Zola regényfolyama a Rougon-Macquart családról, talán a Buddenbrooks is. De az autonóm életű hősök, antihősök mindegyikben egyszerűen átlépnek a társadalombölcseleti tételeken. Még Tolsztoj sem imponál nekik.

— *Mi az oka annak, hogy az 1930-as években novellistának indultál, a legdivatosabb szépirodók között tartottak számon Féja Géza, Babits, Schöppflin Aladár, mégis ma elsősorban mint esszéíró emlegetnek, ismernek?*

— Otthon, a harmincas években a társadalom emlegetett Babits, Schöppflin, Féja

mellett Hevesi András, Illés Endre, Szabó Zoltán, Örley István, idekint meg negyven és ötven év közt az immár középkorúak egy része az elbeszélőt legalább tartotta s tartja annyira, mint az esszéíró, s van, akit még jobban érdekel, például a fiamat. Ezért bosszant, hogy *esszéíró* a közismert skatulyám. Műfajokkal kísérletező, műfajok közt ingázó író vagyok, más szóval egyszerűen író. A megkülönböztető cím csak az utolsó 25 évben tapadt rám, az anyag nyomasztó túlsúlya miatt. Most készül bibliográfiám 1950-től számítva, még ismeretlen a végeredmény, becslésem szerint tizenöt-húsz esszére jut egy elbeszélés s elbeszéléssel rokon útirajz.

A megfejtés egyszerű, kenyérgkérdés, összefügg külföldi létem sorsszerű fordulatával. Évtizedekig úgynevezett rutinmunkán kívül rendszeres rovatom volt az Angol Rádióban, kulturális rovat. *Verba volant, scripta manent*, gondoltam, miért oszoljon el nyomtalanul a legjava? Dolgozzuk át valamivel maradandóbb formára, csiszoljuk át, bővítsük ki olvasmányá. Így kezdtek szaporodni az esszék: élőszóra hangolt, rövidebb rádiós és hosszabb, néha bizony négy-szer-ötször terjedelmesebb nyomtatott változatuk. Magyarán, írói erényt csináltam a kenyérkereseti szükségből. Ha ugyan erény.

Esszé és hagyományos szépirodalmi fajok közt többrendbeli a döntő különbség. Órákra beosztható kitartás, széles körű anyagismeret, jó memória, a tudáson átvilágító lírai vonzalom a témához, felismerhető személyes stílus kell az elsőhöz, főleg azonban távoli, rávillantó, de sohasem erőszakolt összefüggések fölismérése. Aránylag kicsi a veszély, hogy felsülünk, ha már beledolgoztuk magunkat a műfajba; hamis nyitás, kedvrontó kezdeti csüggedések, további s már csökkenő el-elakadások után a harmadik vagy negyedik fogalmazás fedi az elgondolást, célba talál. Naponta legfeljebb hat órán át van hozzá erőm s ha közberont valami sürgős ügy vagy külső izgalom, az ihlet rövid időre veszélytelenül befagyasztható. Itt jegyzem meg, hogy én az *öreg* Illyés Gyulát briliáns esszéírónak tartom.

Vers, elbeszélés, hangjáték komponálása egészen más. Az már belső megszálottság, szemmel alig-alig észrevehető önkívület, csak a kimerülés torpantja meg átmenetileg, de az agyvelő tovább izzik nyugtalan alvásunk alatt is. S az eredmény mindig kockázatos, gyors telitalálat egyszer, gyászos elpuskázás más-kor, a láz teljes lelohadása hónapokra, évekre. A *Duinói elégiák* fantasztikus keletkezéstörténete nagyon tanulságos ebből a szempontból. Esszéi rendszerint két-három hétig hagyok érni kész állapotban, elbeszélést, verset hónapokig; kötetbe gyűjtve az esszéken aránylag keveset igazítok, elbeszélés, vers a jóval hosszabb fektetés ellenére sokszor csak alapvonalaiban hasonlít az összeveghez. Mellesleg szólva a verstermelési mennyiség Magyarországon kétségbeejtő, egy féltucat művelt országot el tudnánk látni a fölöslegetől.

Egytől szoktam felmérgeledni. Ha valaki esztétának nevez. Esztéta az ördög. Soha nem próbáltam meghatározni, hogy mi a szép. Az esztétika: lila gőzfejlesztés, alapítói közt, sajnos már ott van a szédületes tudású, józan, de pedáns Arisztotelész. Alkotó író vagyok, nem nagy, csak szorgalmas és lelkiismeretes, az esztétát nem tartom alkotónak.

— *Egész életedben lankadatlanul hirdetted a magyarság egységének, összefogásának gondolatát, a nemzeti értékek védelmének és gyarapításának nemes ügyét. Most hogyan látod ennek gyakorlatát — külföldről nézve? Főleg az óhaza és az újhaza kapcsolatának tükrében, a magyar irodalom egyetemes együvértartozásának szempontjából?*

— Támadás, kétfelől, emlékezetem szerint kizárólag azért jutott ki nekem idegenben — (otthon sokkal többhöz voltam szokva) —, mert nem is tudom már, mennyi ideje becsületes, azaz *valóban* kétoldalú dialógust kívántam egyfelől az otthoni, másfelől a kinti, kisebbségi és nyugati magyarok közt. Hogyne, hogyne! szól pár éve a biztatás, de aztán szócsere közben kiderül, hogy egymás mellé beszélünk, amire a másik, barátságos fél gondol: *semmiért egészen*. Szállóige lett a kritikámból. Tizen-

ötmillió magyar egyesülése határok felett egy virtuális szellemi hazában ma is csak a szájakon van, tettekben alig-alig. Az óhaza követői megkülönböztetés nélkül félnek a kiszármazottak magatartásától, amelyre természetesen lefest a befogadó népek lelkiülete is, márpedig ez különösen azért sértő a gyanúsítottakra és méltatlan a gyanakvókhoz, mert a független, óriási szórvány intellektuális színe-java folyamatos jó szolgálatot tesz a magyar név jó híréért; végzett munkáját valószínűleg csak a jövő század fogja okmányszerűen feltárni, talán ilyen célra alakuló intézetben. Van a magyar diaszpórának Kaliforniától Bécsig, Stockholmtól Johannesburgig olyan elitje, amiről Németh László, a nemes szívű „tervkovács” álmodott, vannak küszködő körei, iskolái, kiadói, folyóiratai, amikre büszke lehet bármelyik nemzet. Egy népnél sem vagyunk alábbvalók, sem a nagyvilágban, sem Közép-Európába rendelt helyünkön, a számtalanszor felépített hazában, legyen hát végre köztünk a dialógus is egyenes, félelem nélküli, egyenlő értékű, lojális. Jó sok nekifutás után ma sem jutottunk el odáig. Akkor pedig ne csodálkozzunk valamin. Vannak idekint makulátlan múltú s haladó szellemű írók, akik mereven elzárkóznak minden eszmecserétől. A baj az, hogy nyomós érvekkel is tudják igazolni; merevségük nem gőgös hóbort, hanem becsülni való *maximalizmus*.

— *Sok írásodban szószólója vagy a testvériségnek, az emberi összetartozásnak s az összetartozásból adódó megnövekedett felelősségnek. Hiszel-e az ökumenizmusban? A keresztények egység-törekvéseinek helyességében?*

— Az ökuménia legalább annyira hitvallásom része, akár a Miatyánk. Egyetlen protestáns vendégként előadást tartottam a Pax Romana első jubileumi (tizedik) találkozóján Rocca di Papaban s a külföldi magyar evangéliumi mozgalom tagjaival ott voltam közös katolikus—protestáns konferenciákon. Aki, mint én, közelebről ismeri a pompás aranykornak lefestett, nyakig véres XVI. századot, úgy irtózik a vallásháborúktól, mint a pestistől. Nem vagyok gazdag,

módos sem, még sincs az a pénz, amiért betenném a lábamat Ulsterbe, az eszelősen dühöngő protestáns és katolikus testvérharc miatt. Az írek túl büszkék arra, hogy nem egészen beszámíthatók.

Immár jó néhány éve Rónay Györgyöt is a sioni ökumenikus találkozón láttam viszont, Svájcban, én vezettem be emlékezetesen szép irodalmi estjüket Pílinzky Jánossal. S azt a rózsát, amit Rilke közeli, rarognei sírjáról szóló versében említ Gyurka, egy-két nappal hamarább én tettem oda, ő csak később tudta meg.

— *Mit mondanál nekünk, akik bened nemcsak a nagy tudású írók és gondolkodók, hanem a sokat szenvedett embert és felebarátot is becsüljük?*

— Somogyi József szobrászművész, rektor megható javaslatára 1980. október 1-én kétórás előadást tartottam volt tanszékemen, a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, főként mai diákoknak, korra nézve egykori tanítványaim föltehető lányainak, fiainak, de megtisztelt jelenlétével több író s költő barátom. Nagy érzés volt. Előadásom végén felidéztem Odüsszeusz-Ulysses sokféle, színjátzó mitologikus öröklétének azt a szokatlan, istenkísértő alakját, amit Dante teremtett meg *A pokol* 26. énekében. A kedvünk szerint gyúrható s értelmezhető mesehős Dante látomásában az ithakai hazatérés után nem ragad meg fogatlanul és lassan elsorvadva egy elaggott feleség rokkája mellett, hanem ismét tengerre száll maradék bajtársaival, az öreg legényekkel, áthajózik Gibraltárnál a szoroson s nyomtalanul elnyeli egy viharban az Atlanti-óceán.

**Gondoljatok az emberi erőre:
nem születetek tengeni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!**

„A sokat szenvedett ember és felebarát” — hogy magamra vonatkozó, megindító szavaidat idézzem — gyakran elgondolkozott Odüsszeusz jelképes alakjának dantei változatán, szorultságaiban bátorítójának választotta, bátorítóként ajánlja a mai magyar fiataloknak is. Ez a végső üzenetem.